



ИСЛОМ МАМЛАКАТЛАРИДА ТАКАФУЛ СУГУРТА: ШАКЛЛАНИШИ ВА РИВОЖЛАНИШИ, ЎЗБЕКИСТОНДА ЖОРИЙ ЭТИШ МАСАЛАЛАРИ

Қўлдошев Қамариддин Мансурович

Тошкент давлат иқтисодиёт университети "Солиқлар ва сугурта иши" кафедраси профессори

kuldashvKM@gmail.com

ARTICLE INFORMATION

Volume: 1

Issue: 3

DOI:https://doi.org/10.55439/INSURE/vol1_iss3/a1

ABSTRACT

Ушбу мақоланинг мақсади такафул сугурта тўғрисидаги дунё олимларининг назарий қарашлари, мазкур сугуртанинг дунё мамлакатларида пайдо бўлиши ва кейинги ривожланиши билан боғлиқ муаммолар, ушбу сугуртанинг ўзига хос хусусиятлари ва ўзаро сугурта ҳамда тижоратга асосланган сугуртага ўхшашлик ва фарқли жиҳатларини ҳамда афзалликларини ёритиб бериш, шу билан бирга такафул сугуртанинг Ўзбекистонга кириб келиши, ҳуқуқий асослари билан боғлиқ муаммолар ва бундан кейинги ривожлантиришнинг концептуал асослари тўғрисидаги ҳулосаларни шакллантиришдан иборат. Муаллиф томонидан такафул сугуртанинг марказий осиёда мусулмон динига эътиқод қилувчи халқларнинг катта қисми яшайдиган Ўзбекистон учун муҳимлиги, шу туфайли ҳам ушбу сугурта шаклининг мамлакатда тез оммавийлашиши мумкинлиги ва бунинг учун уни кенг омма олдида реклама қилиш ва тушунтириш ишларини олиб бориш зарурлиги келтириб ўтилган.

KEYWORDS

Сугурта, ўзаро сугурта, ислом, такафул сугурта, анъанавий сугурта, мавҳумлик, судхўрлик, қимор, ислом ҳамкорлик ташиқоти, ислом тараққиёт банки, исломий молиялаштириш, шариат

Кириш

Исломда сугуртага муносабат мунозарали бўлиб келган, XV-асрда шаклланиб бошлаган ва кейинчалик алоҳида тармоқ сифатида тижоратга асосланган сугурта оммавийлашгандан кейин сугуртанинг ушбу шаклига нисбатан исломда аниқ салбий муносабат юзага келган. Ибн Обидин (1252/1836) мусулмон ҳуқуқшунослари орасида сугурта ва унинг исломдаги мавқеини ўрганган биринчи олим бўлиб, айнан унинг даврида, яъни ҳижрий XIII асрда сугурта биринчи марта шарқ мамлакатлари ҳаётига кириб келган. Бу вақтда Европа саноатининг ривожланиши билан бир қаторда Ғарб ва Шарқ ўртасидаги савдо алоқалари мустаҳкамлана бошлаган эди. Ушбу концепция ислом мамлакатларига музокаралар олиб бориш учун келган хорижий компаниялар вакиллари орқали, шунингдек, европадан олиб келинган товарларни сугурталаш орқали кириб келган. Ибн Обидин ўзининг "Радд ал-Мухтор" китобининг "Китоб ал-Жиход" бўлимида "Мустаман" ("паспорти бўлган, мусулмон бўлмаган мусофир") бобида ушбу мавзу бўйича фикр юритган (ўша даврларда бундай кишиларни шундай ном билан аталган).

Ал-Кардавийнинг фикрига кўра, исломнинг илк даврларида халифатда ижтимоий сугурта хусусиятига эга бўлган давлат тизими ташкил этилган бўлиб, ушбу тизим Байтул-мол деб аталган. Байтул-мол давлат газнаси сифатида ташкил этилган бўлиб, ушбу газна закот, ғаним (ҳарбий истилолардан тушумлар), хаража (ер солиғи), жуза (бошқа диндагилардан олинадиган солиқ), эгасиз ва эгаси ташлаб кетган мулклардан ташкил топган.

Ўзаро сугуртанинг яққол кўриниши сифатида Арабистон ярим ороли ҳудудларида амал қилган карвон-савдо савдо йўлларида карвон аъзолари ўртасида газна ташкил этилиб, аъзолар томонидан бадал сифатида тўлов амалга ошириш орқали маблағ тўпланиб, ушбу маблағлар ҳисобидан йўлда юз берадиган табиий офатлар ва қароқчилар ҳужуми натижасида кўрилган зарарларни қоплаш ўрта

асрларнинг бошларидаёқ амал қилганлиги, карвон аъзоси вафот этган ҳолатда қоплама унинг оила-аъзоларига бериш тизимининг амал қилганлигини келтириш мумкин. Ўз вақтида ушбу тизимда Муҳаммад пайгамбарнинг ҳам иштирок этганлиги таъкидланади.

Яна бошқа манбада тадқиқотчиларнинг таъкидлашича, такафул-сугуртанинг кўринишлари бундан 1400 йиллар аввал пайдо бўлган. Масалан, шундай қарашлар борки, одам ўлдирганлиги ёки жароҳат етказганлиги учун тоvon тўлаш араб халқлари ўртасида мусулмон дини кириб келишидан олдинги жоҳилия даврида ҳам бўлганлиги ва бу қондалар сугуртанинг илк кўринишлари эканлиги эътироф этилади. Мусулмон дунёсидаги кўпчилик сугурта қашшофлари ўртасида закот солиғи сугурта деб юритилади. Баъзи муаллифлар фикрига кўра, бу институт ҳам мусулмон дунёсида сугуртанинг ўрнини самарали боса олган воситалардан ҳисобланади. Хусусан, Юсуф Ал-Кардавий шундай ёзади: ислом динининг ўзига хослиги сугурта соҳасидаги ҳайратланарли тушунчанинг келтирилишидир, яъни закот фондидаги алоҳида "қарз билан юкланган" модданинг келтирилишидир. Баъзи қуръон шарҳловчилари "қарз билан юкланган" тушунчасини қуръон сўзлари қаторига киритган ҳолда, ушбу тушунчада ёнгин юз бериши, сув босиши, сел келиши натижасида яшаш жойларидан ва мулкидан айрилган кишилар назарда тутилганлигини таъкидлайдилар.

Тадқиқотни амалга оширишда фойдаланилган усуллар
Тадқиқотни амалга оширишда қўйилган мақсадларни амалга оширишда мантиқий ва таркибий таҳлил қилиш, гуруҳлаштириш, иқтисодий-статистик таҳлил, ўзаро ва қиёсий таққослаш усулларида самарали фойдаланилди.

Олинган натижалар (Results/Результаты). Олиб борилган таҳлиллار натижасида такафул сугуртанинг пайдо бўлиши ва ривожланиш тарихи, унинг пайдо бўлишига сабаб бўлган ҳолатлар сифатида тижоратга асосланган анъанавий сугуртанинг ислом

хукукшунослари томонидан шариат талабларига мос келмаслиги тўғрисида ва шу билан бирга ўзаро сугуртанинг мазкур талабларга жавоб бериши тўғрисида хулоса берилганлиги асосланган. Ушбу хулосага асосланган ҳолда муаллиф тақафул сугуртани баъзи олимлар томонидан эътироф этилганидек, тижорат сугуртасининг муқобили эмас, балки ўзаро сугуртанинг муқобили ва модификацияланган шакли эканлигини асослаб берган. Муаллифнинг фикрига кўра, Ўзбекистонда тижоратга асосланган аъъанавий сугуртанинг ҳозирга қадар етарли даражада оммавийлашмаганлигининг сабабларидан бири сифатида шариат қоидалари тўғрисида кўпроқ тушунчага эга бўлган аҳоли қатламларининг кўпчилиги ва уларнинг ислом ҳукукшунослари томонидан ушбу сугурта тўғрисидаги хулосасидан хабардор эканлиги ҳисобланади.

Таҳлиллар (Analysis/Анализ). XX-асрда кўплаб мусулмон мамлакатларининг мустамлакаликдан қутулиши натижасида ушбу мамлакатларда амал қилиб келган ижтимоий-иқтисодий тузумни ислом талабларидан келиб чиққан ҳолда танқидий кўриб чиқиш бошланди. Мустақилликни қўлга киритган ушбу жамиятларда оммавий равишда ислом талаблари жорий этилиб, иқтисодий соҳада қайта қуришни амалга оширишда “риба” (судхўрлик) нинг ҳар қандай кўринишларини олиб ташлашга алоҳида эътибор қаратилди. Мазкур масалада Ислом ҳамкорлик ташкилотига аъзо мамлакатларнинг 1973 йилда Жидда шаҳрида бўлиб ўтган конференциясида муҳим қадам ташланди, яъни ушбу конференцияда Ислом тараққиёт банкни ташкил этиш тўғрисида қарор қабул қилинди. Мазкур қарор асосида 1975 йилда Саудия Арабистонининг Жидда шаҳрида Ислом тараққиёт банкнинг Бош офиси ташкил этилди. Ҳозирда ушбу банкка дунёнинг тўрт қитъасида жойлашган 57 та мамлакат аъзо бўлиб, банкнинг Бош офиси ва минтақавий марказларида 1214 та ходим фаолият олиб бормоқда. Мазкур аъзо мамлакатлар ичида Саудия Арабистони банк акцияларининг катта қисмига – 23,5 % ига эга.

Ислом тараққиёт банки 4 та таркибий бўлинмалардан ташкил топган бўлиб, улар – Ислом тадқиқотлар ва тренинглар институти, Хусусий секторни ривожлантириш ислом корпорацияси, Инвестициялар ва экспорт кредитларини сугурталаш ислом корпорацияси ва Савдони молиялаштириш халқаро ислом корпорациясидир. Исломий молиялаштириш қашшоқликни камайтириш, камбағалларнинг меҳнат унумдорлигини ошириш, уларга барқарор равишда ижтимоий имтиёзлар бериш ва иқтисодий ривожланишни рағбатлантириш стратегиясининг бир қисми сифатида ишлатиладиган энг мақбул воситалардан бири сифатида амал қилмоқда. Иқтисодий соҳаларида амалга оширилган ислохотларнинг таркибий қисми сифатида сугуртани шариат талабларига мос равишда ташкил қилиш масаласига алоҳида эътибор қаратилди.

Ислом ҳукукшунослари ўртасида тижорат сугуртасининг шариат қоидаларига тўғри келиши масаласида мунозаралар бўлиб келган ва ушбу сугурта шартномаларини тузишга йўл қўйиш масаласи алоҳида ислом давлатлари ҳукуматлари томонидан ҳам кўриб чиқилган. Унинг натижаси сифатида 1972 йил 15 июнда Малайзия фатволар бўйича миллий қўмитаси ҳаёт сугуртаси шартномаларини шариат томонидан шартномаларга нисбатан қўйилган талабларга қарама-қарши деган қарорга келган. Шунга қарамай, кўплаб мусулмон давлатларида аъъанавий сугурта хизматларидан фойдаланишга йўл берадиган “фавқуллода вазият қондаси” (dharurat) бўйича аъъанавий сугурта хизматларидан фойдаланганлар (асосан халқаро муносабатларда). “Фавқуллода вазият қоидалари” шариат стандартларига жавоб берадиган сугурта маҳсулотари пайдо бўлгунга қадар амал қилди.

Ушбу масалага аниқлик киритиш ислом ҳукукшуносларига юклатилган бўлиб, улар томонидан қилинган хулосаларга кўра, ўзаро сугурта ўз хусусиятларига кўра ислом ҳукукшунослари ўртасида эътирозларга сабаб бўлмади ва натижада ушбу сугурта шаклини қўллашга рухсат этилган ва ҳатто махсус фатво билан қўллаб-қувватланган. Шу билан бирга, ислом талабларига тўлиқ жавоб берадиган сугурта шаклини ишлаб чиқиш борасида олиб борилган ишлар натижаси ўлароқ, ўзаро сугуртанинг модификацияланган шакли сифатида тақафул-сугурта қоидалари ишлаб чиқилиб, илк марта 1979 йилда Суданда амалиётга жорий этилган. 1983 йилда фуқаролик кодекси орқали ушбу сугуртанинг ҳукукий асоси яратилган ва босқичма-босқич ислом молиясининг монистик моделига ўтила бошланган. Ушбу модель шариат қонунларига зид бўлган ҳар қандай молиявий муносабатни таъқиқлаган. 2003 йилга келиб сугурта ва тақафул тўғрисидаги қонуннинг қабул қилиниши билан сугурта соҳасининг қонуний базаси тўлиқ яратилган.

Шариатга кўра, тижорат (аъъанавий) га асосланган сугурта бир қатор шариат қоидаларига тўғри келмаслигини, хусусан, ислом ҳукукшунослари аъъанавий сугуртада мусулмон этикоди нуктаи назаридан таъқиқланган учта элементнинг мавжудлигини таъкидлашади, булар:

- 1) ғарар (арабчадан ноаниқлик ёки мавҳумлик);
- 2) майсир (араб тилидан кимор (азарт));
- 3) риба (араб тилидан судхўрлик).

Ушбу таъқиқларни кенгрок кўриб чиқамиз.

Ислом ҳукукшунослари нуктаи-назарига кўра “Ғарар” – бу шартномадаги мавжуд ноаниқлик бўлиб, ушбу ноаниқлик шартномада қатнашаётган томонлардан бирининг ҳаракати (ҳаракатсизлиги) иккинчи томоннинг фаолият натижасига боғлиқлигидан келиб чиқиб, ушбу томон учун ноҳуш ҳолатни юзага келтириши мумкинлигидир. Сугурта шартномасида шундай ноаниқлик мавжудки, бунинг натижасида томонлардан бири ушбу шартнома орқали фойда кўради, иккинчи томон эса зарар дейилади. Масалан, тузилган сугурта шартномаси бўйича агар сугурта ҳодисаси юз бермаса сугурта мукофоти тўлаган сугурталанувчи ушбу мукофотни қайтариб ололмайди. Ислом ҳукуки нуктаи-назарига кўра бунда асосий эътибор абстракт хизматнинг кўрсатилишига эмас, балки кўпроқ эътибор пул маблағларининг реал ҳаракатига қаратилади. Бу ҳолат сугурталовчининг асосий равишда сугурталанувчи ҳисобидан бойиш белгисининг мавжудлигини кўрсатади. Агар бундай сугурта шартномаси тузилмаганда сугурталанувчи сугурта мукофотидан айрилмаган бўлар эди. Бу ҳолатда ноаниқлик – бу шартнома предметидagi камчилик бўлиб, яъни ушбу предметда кўзда тутилган сугурта ҳодисасининг юз бериш ёки юз бермаслиги масаласидир. Сугурталанувчини зарар кўришга олиб келувчи ноаниқликлардан яна бири, сугурталовчининг тўловга қобилиги тўғрисидаги маълумотлар шаффофлигининг тўлиқ мавжуд эмаслиги ёки бу борадаги ёлгон маълумотлардан фойдаланиш эҳтимоли сугурта ҳодисаси юз берганда сугурталовчи томонидан ҳодиса натижасида юзага келган зарарни қоплаб берилмаслик ҳолатини келтириб чиқариши мумкинлигидир.

Сугурта шартномасида ноаниқликларнинг бошқа кўринишлари ҳам мавжуд бўлиб, булар натижасида сугурталанувчи эмас, балки сугурталовчи орқича зарарларга юз тутиши ҳам мумкин. Бундай зарарлар бугунги кунда дунё миқёсида катта ҳажми ташкил этмоқда ва бу ҳолат сугурта товламачилиги номи билан маълум. Бунда сугурталанувчи сугурталовчига сугурталанаётган мулк ёки ўзининг ҳаёти ва соғлиги тўғрисида ёлгон маълумотларни бериши ёки риск даражасини орттирувчи маълумотларни сир тутиши, сугурта ҳодисаси натижасида кўрилган зарарни бўрттириб кўрсатиши ёки ҳодисани қасддан юзага келтириши каби ҳолатлардир.

Тижоратга асосланган сугуртада сугурта шартномаси шартларининг бир томон – сугурталовчи томонидан ишлаб чиқилиш ҳолати мавжуд бўлиб, ушбу ҳолат икки томон манфааларини бирдай эътиборга олмаган ҳолда, яъни сугурталовчи манфаатлари кўпроқ эътиборга олинган шартномаларнинг ишлаб чиқилиши ва тузилишига олиб келади. Бундай ҳолат сугурта бозорига ўзаро рақобат кучли бўлмаган бозорларда айниқса кенг тус олади. Бундай бозорларда фаолият кўрсатувчи кўпгина сугурта ташкилотлари томонидан тўлаб бериладиган сугурта қопламалари улар томонидан тўпланган сугурта мукофотларининг 1 фоизига ҳам етмайди.

Тижорат сугуртасида яна бир ноаниқлик борки, бу сугурта шартномасининг муддатидаги ноаниқлик. Ислом фуқаролик-ҳукукий битимларида ушбу битимларнинг амал қилиш муддати аниқ бўлиши шарт. Аммо сугурта шартномасида муддат белгиланган бўлсада, агар сугурта ҳодисаси йўз бериб, зарар ҳажми сугурта суммаси миқдорига етса сугурта шартномасининг амал қилиши тўхтайтиди ва бундан ташқари амалиётда муддати белгиланмаган сугурта шартномалари ҳам учрайди.

Юқорида келтирилган ноаниқликларнинг бирортаси шартномада мавжуд бўлиши ислом ҳукукига кўра, унинг ҳақиқий эмаслигига олиб келади. Битимлардаги ноаниқликларга йўл қўймасликдан мақсад – бир томоннинг иккинчи томон устидан ноҳақ устулишига эга бўлишига йўл қўймасликдан иборат. Аммо ноаниқликлардан бутунлай холи бўлган шартномани тузишнинг иложи йўқ, бунинг ислом ҳукукшунослари ҳам тан олади. Шунинг учун шартномани тузишда йўл қўйилиши мумкин бўлган ноаниқлик даражасини ўзаро келишиб олиш зарур деб ҳисоблайдилар. Ислом ҳукукшуносларининг қаршилиги бизнес ва унинг натижаси билан боғлиқ ноаниқликларга эмас, балки шартнома предметидagi ноаниқликка қаратилган. Шундан келиб чиққан ҳолда, келтирилган ноаниқлик таснифини икки даражага ажратиш мумкин:

– орқича ноаниқликлар (шартноманинг ҳақиқий эмаслигига олиб келади);

-кам микдордаги ноаниклик (шартноманинг ҳақиқий эътиборига олиб келмайди).

Ислом ҳуқуқшунослари анъанавий тижорат сугуртаси шартномаларидаги ноаниқликларни шариат томонидан йўл қўйилмайдиган ноаниқликлар даражасидан юқори деб ҳисоблайдилар.

Сугурталовчиларнинг яна бир йўналишдаги ҳаракатига нисбатан эътироз мавжуд бўлиб, булар: а) сугурталовчилар томонидан тўланган бадалларни сугурталовчи ўз ихтиёрига кўра инвестиция фаолиятига йўналтириб фойда кўради. Шу билан бирга, ушбу соҳалар шариат томонидан таъқиқланган соҳалар бўлиши мумкин.

Сугурта муносабатларида кимор элементларининг мавжудлиги ушбу йўналишни сўзсиз қоралайди. Ислом ҳуқуқи нуктаи-назарига кўра шартномада кимор элементларининг қуйидаги кўринишлари мавжуд:

1) сугурталовчи катта микдордаги суммани олиш илнжида сугурталовчига кичик микдордаги маблағни тўлайди (сугурта мукофоти). Бошқача айтганда, шунга лойиқ меҳнат қилмасдан туриб, катта микдордаги фойдани олишни мўлжаллайди (бу айниқса ҳаёт сугуртасига тааллуқли);

2) сугурталовчи сугурта ҳодисаси юз бермаслик эҳтимолига таянган ҳолда ва шунда сугурталовчи тўлаган сугурта мукофоти ўзида қолиб кетишига ишонган ҳолда катта жавобгарлиқни зиммасига олади. Демак, сугурта ҳодисалари кўп юз берса сугурталовчи зарарга тушади, сугурта ҳодисалари кам юз берса фойдага эга бўлади. Бу кимор ўйинларининг элементларидир.

Ислом ҳуқуқи нормалари бир томон фойда олиш мақсадида иккинчи томонга пул маблағи ёки бошқа мулкни беришни таъқиқлайди. Чунки исломда инсоннинг инсон томонидан ҳар қандай кўринишда эксплуатация қилиниши қораланади. Устига фоиз қўйиб қарз бериш ҳам эксплуатация шаклидир.

Юқоридаги ҳолатлар натижаси ўларок, XX асрнинг сўнгги чорагидан бошлаб шарқий мамлакатларда ислом сугуртаси - тақафул шаклида ва жадал ривожланмоқда. Тақафул-сугурта бутунги кунда дунёнинг қирққа яқин давлатларида амал қилмоқда. Покистон мисолида олиб қарайдиган бўлсак, ssm.2386497 электрон журналнинг 2017 йил январь сониди (121-146 бетлар) келтирилган маълумотга кўра, Покистонда тақафул операциялари яқин-яқинда бошланган бўлсада, ҳозирда тақафул-компанияларнинг сони 5 тани ташкил этиб, 2015 йилда 2008 йилга нисбатан 600 % ўсиш юз берганлиги таъкидланган. Тўпланган сугурта мукофотлари ҳажми 2008 йилдаги 2,7 млрд. рупийдан 2015 йилда 16,3 млрд. рупийни ташкил этган.

Тақафул - исломий сугурта тизими бўлиб, унинг асосий вазифаси турли қўтилмаган ҳодисалар натижасида мазкур сугурта жамияти аъзосининг мулкни ёки ҳаётига етказилган зарарлардан уни ҳимоя қилиш ва шу билан бирга, тўпланган маблағларни вақтинчалик инвестиция объектларига йўналтириш орқали фойда олиб, уни аъзолар ўртасида тақсимлашдан иборат. Ҳозирги даврда тақафул компаниялари томонидан кўрсатилаётган сугурта хизматларини умумий тарзда қуйидаги икки тармоққа ажратиш мумкин:

1) умумий тақафул; 2) оилавий тақафул.

Умумий тақафул мол-мулкни ҳамда учинчи шахслар олдидаги жавобгарлиқни сугурталаш соҳаларини ўз ичига олади. Умумий тақафул доирасида қуйидаги сугурта турларини ажратиш одат тусига кирган:

- уй эгаси ёки ижарачининг уй билан боғлиқ таваккалчиликлари натижасида кўриладиган зарарларни қоплашни кўзда тутувчи сугурта тури (уй тақафули);

- транспорт воситаларининг мажбурий ва ихтиёрий сугуртасини ўз ичига олган авто тақафул, денгиз билан боғлиқ зарарлар сугуртаси ва шу қабилир.

Оилавий тақафул оила аъзоларининг саломатлиги, оила режалаштирган инвестициялар ва таълим билан боғлиқ сугурта турларини ўз ичига олади.

Тақафул-сугурта жамиятлари томонидан инвестицияга йўналтириладиган маблағлар шариат таъқиқламаган соҳаларга жойлаштирилади. Тақафул жамиятлар томонидан кўрсатиладиган сугурта хизматлари ҳамда уларнинг инвестиция фаолияти шариат бўйича маслаҳатчилар (Shar'ia advisors) томонидан кузатиб борилади ва шу асосда шариатга шос келмайдиган хизматларнинг кўрсатилишига йўл қўйилмайди.

Сугурта назоратчилари халқаро ассоциацияси (IAIS) ва Ислом молиявий хизматлари Кенгаши (IFSB) томонидан тақафулни "Тақафул ислом ҳисоби" сифатида қабул қилинган. Тақафул хизматлари кўрсатилаётган мамлакатларда ушбу сугурта ислом сугуртаси, ҳалол сугурта, ахлокий сугурта, ислом ўзаро сугуртаси

каби номлар билан тақлиф этилмоқда. Тақафулнинг ҳозирги замондаги муаммоларидан бири фойда олиш ва бир вақтнинг ўзида шариат талабларига амал қилишдир. Ушбу талаб тақафул сугуртанинг тижоратга асосланган анъанавий сугуртага нисбатан бирмунча мураккаблигини келтириб чиқарган. Бундай мураккаблик ҳолатида тақафул сугуртанинг тезда оммавийлашиб кетиши қийин кечаётганлигини таъкидлаш мумкин.

Тақафулнинг ҳам фойда олишга қаратилган мақсади мавжуд эканлигидан келиб чиққан ҳолда, баъзи тадқиқотчилар (Алтунтас Ет Ал) тақафул тижорат сугуртасининг муқобили ва у тижорат ташкилотидир деган хулоса беришмоқда. Албатта бу хулосанинг нотўғри эканлигини тақафул сугуртанинг юқорида келтирилган ўзига хосликларига асослаб турибди. Яна шунини таъкидлаш керакики, тақафулнинг бир нечта моделлари мавжуд бўлиб, булар ичида кенг қўлланилаётган моделлар сифатида кооператив (таавун) модель, соф вакала модели (агентлик), модификацияланган вакала модели, соф мудароба модели (инвестициявий фойда олишга йўналтирилган), модификацияланган мудароба модели, вакала-мудароба гибрид модели ва вақф моделини келтириш мумкин. Ушбу моделлар ичида кооператив модель ва модификацияланган моделлар бошқа моделларга қараганда фойда олишга қаратилганлиги билан ажралиб турсада, барча моделларда тақафулнинг бош мақсади эътибордан четда қолдирилмаган, яъни аъзоларнинг бирдай манфаат қўришига эришиш ва бир вақтнинг ўзида шариат қоидаларига риоя қилган ҳолда гарар, майсир ва рибо ҳолатларига йўл қўймасликка эришиш. Вақф моделининг мақсади эса фақат ўзаро ёрдамга, хайрияга йўналтирилган фаолиятдан иборат.

Баъзан тақафул-компания уч турдаги фондларни ташкил этади. Масалан, Syarikat Takaful Malaysia Berhad (STMB) номидаги Малайзия тақафул-компанияси умумий тақафул фонди, оилавий тақафул фонди ва пайчилар тақафул фондларини ташкил этган. Пайчилар тақафул фондидан мудароба моделига мувофиқ иштирокчиларга даромад тўланади. Мудароба модели асосан Осиё-Тинч океан минтақасида қўлланилади ва ушбу ҳудудларда сугурталовчи ўзи киритган маблағдан фақатгина тақафул-компания йилини фойда билан якунлаган ҳолатда даромад олади. Фойда олиш мумкин бўлган қисм ва фойда микдори олдиндан белгиланади. Мазкур нисбатларни йилининг охирида кейинги йил учун маъқуллаш учун шариат кенгашига тақдим этилади. Харажатларнинг асосий қисми сугурталовчилар ҳисобидан амалга оширилади (бу моделда уларни кўп ҳолларда акционерлар деб атайдилар). Масалан, Малайзия тақафул-сугуртасининг информацион сайтида шундай тушунча берилган, яъни автотақафул (автосугуртанинг ўхшаши) сугуртасини амалга оширилганда сугурта шартномасига кўра сугурталовчи агар сугурта шартномасининг амал қилиш даврида сугурта ҳодисасининг юз беришига йўл қўймаган бўлса фойданинг бир қисмини олиш ҳуқуқига эга бўлади. Агар сугурта ҳодисаси юз берса сугурталовчи табарру фондидан сугурта қопламасини олади. Саудия Арабистонида, кўпгина ҳозирги замон ислом экспертларининг фикрига кўра мудароба ва вакала моделларнинг комбинацияланган моделини ҳар томонлама қулай деб ҳисоблашади. Бундай ҳолатда сугурталовчилар ҳам тақафул-компаниянинг акционерлари ҳисобланади. Компанияни тўлиғича бошқариш акционерлар номидан махсус бошқарув органи томонидан амалга оширилади.

Юқоридагилардан хулоса қилган ҳолда, тақафул-сугуртани сугуртанинг алоҳида шакли сифатида эътироф этиш мумкинми ёки ўзаро сугуртанинг бир кўриниши деб қабул қилиш мумкинми деган савол туғилади. Бу саволга олимлар томонидан турлича фикрлар билдирилган. Масалан, Россиялик олим С.Г.Скакун тақафул-сугуртани ҳеч қандай шак-шубҳасиз ўзаро сугурта деб атайди. Р.И.Беккининг фикрига кўра, тақафул-сугурта ўзаро сугурта шаклида ҳам, тижоратга асосланган сугурта шаклида ҳам намён бўлиши мумкин. У таъкидлайдики, ислом вариантидаги тақафул-сугуртада амал қилувчи муносабатлар тизими, ушбу сугуртани тўғридан-тўғри ўзаро сугурта ёки тижорат сугуртасига киритиш имконини бермайди. Алоҳида олинган мамлакатда ишлаб чиқариш кучлари ва ишлаб чиқариш муносабатларининг ривожланганлик даражасидан келиб чиқиб тақафул-сугурта ўзаро сугурта ёки тижорат сугуртаси шаклини олиши мумкин. Аммо ушбу фикрга нисбатан муаллиф томонидан бир ҳолатга аниқлик киритилмаган,

1-жадвал

Такафул суғурта бўйича Топ-5 га кирувчи мамлакатларда тўпланган маблағлар (2018 йил, млн. АҚШ долларида)¹⁸

№	Мамлакатлар номи	Тўпланган суғурта мукофотлари
1.	Эрон	10.880
2.	Саудия Арабистони	9.463
3.	Малайзия	1.856
4.	Бирлашган Араб Амирликлари	1.205
5.	Индонезия	1.057
	Шундан: Умумий такафул, %	82.6
	Онлавий такафул, %	17.4

яъни такафул-суғуртани қайси алоҳида ҳолатлари бўйича ва қандай белгиларига асосан ўзаро суғурта ёки тижорат суғуртасига киритиш мумкин.

Ўзаро суғурта ва шу билан бирга такафул-суғурта борасида илмий тадқиқот олиб борган мамлакатимиз олимларидан бири Қ.М.Қўлдошев такафул-суғурта тўғрисида шундай фикр билдирган: шариатнинг ҳуқуқий майдонида Ўзаро суғурталаш жамиятлари орқали суғурта операцияларини амалга ошириш мумкинлиги тўғрисидаги ислом ҳуқуқшунослари томонидан берилган хулоса кейинчалик ўзаро суғуртанинг алоҳида шакли ҳисобланган такафул-суғуртанинг пайдо бўлиши ва ривожланишига олиб келди.

Такафул-суғурта тижоратга асосланган суғуртадан кескин фарқ қилади, чунки унда такафул-оператор иштирокчи риси бўйича жавобгар эмас. Табарру концепцияси доирасида суғурта мажбуриятлари бўйича жавобгарлик ушбу фонд иштирокчилари ўртасида тақсимланади. Мудараба ёки вақал концепцияси доирасида оператор фақат иштирокчиларнинг маблағларини инвестицияга йўналтириш вазифасини бажаради ва ушбу фаолиятдан даромад топиб уни уларга тақсимлаб бериши ўз зиммасига олади. Шунинг учун, бизнинг нуктаи-назаримизга кўра, такафулнинг ҳар қандай кўринишини ҳам тижорат суғуртасига алоқадор деб бўлмайди. Бизнинг фикримизча, такафул – бу ўзаро суғурта шаклининг модификациясидир. Бу модификациянинг ўзига хос хусусияти ўзаро суғурта принципларининг маблағларни ишончли бошқарувга бериш принципи билан ўзаро боғлиқлигидадир.

Ислом молияси ва унинг ажралмас қисми бўлган такафул суғуртанинг ривожланиш жараёнлари билан боғлиқ воқеалар сифатида қуйидагиларни келтириш мумкин: Покистондаги ислом мафкуриси Кенгагининг 1980 йилда манфаатларни тўғрилаш масаласида тақдим қилинган ҳисоботи; Малайзияда 1963 йилда ишлаб чиқилган Табунг ҳажж дастури; 1963 йилда Миср “Митхамер” банкнинг ташкил этилиши; 1979 йилдаги Эрон революцияси, Покистон ва Судан иқтисодиётида фоизсиз банк хизмати кўрсатиш борасидаги тажрибаларининг кенгайиши; Исломобод халқаро ислом университети ва сиёсий тадқиқотлар институтининг молия соҳасидаги тадқиқотлари борасида қўшган ҳиссалари; Покистон Федераль шариат суди ва Олий судининг 1991,1999 йиллардаги “риба”га қарши қарорларининг қабул қилиниши; Ражи Зафар-уль-Ҳақ комиссияси ва Адлия вазири Таки Усмои материаллари; Малайзия, БАА, Бахрейн, Қатар, Эрон, Саудия Арабистони, Судан ва Покистонда ислом банкларининг ташкил этилиши; 1991 йилда ислом молия муассасалари учун бухгалтерия ҳисоби ва аудити ташкилотининг ташкил этилиши; 1981 йилда Жиддада ислом фикх Академиясининг ташкил этилиши; 2010 йилда ислом банкинг лойиҳасини кенгайтириш доирасида капитал ва суғурта бозорлари учун қоидаларнинг ишлаб чиқиши.

Юз берган халқаро иқтисодий кризисдан кейин ислом молия ташкилотларининг шариат талабларига жавоб берувчи глобал активлари ҳажми йиллик ўртача 16 фоиз ўсиш билан кўпайиб борди ва 2020 йилда унинг ҳажми тахминан 5 триллион АҚШ долларини ташкил этди.

Яқин шарқ ва Шимолий Африка минтақалари ислом молиясининг марказини ташкил этади ва жами активларнинг 70 фоиздан ортиғи ушбу минтақалар ҳиссасига тўғри келади. 2018 йилда такафул суғурта бўйича Топ-5 га кирувчи мамлакатлар қуйидаги таркиб ва кўрсаткичларга эга бўлди.

Такафул ислом ҳуқуқи принципларига мос келувчи суғуртанинг алоҳида шакли ҳисобланади. Такафул суғурта - араб тилидан таржима қилинганда “ўзаро қафолатни тақдим этиш” деган маънони билдиради. Такафулнинг пайдо бўлиши ёки шариат талабларига мос келувчи ўзаро суғурта тўғрисидаги келишувлар ислом молия тизимининг ривожланиш йўналишларидан бири

ҳисобланади ва у ислом молиясини тўлдиради ҳамда ривожланишига шароит яратади. Такафул-бизнес бу шариат доирасида амал қилувчи суғурта фаолияти тури. Такафул-оператор ушбу суғурта шариат талабларига жавоб бериши учун ва шу билан бирга анъанавий суғурта соҳасидаги белгиланган талабларга жавоб бериши учун масъулдир. Анъанавий суғуртада эса шариат талабларига мос келмайдиган ҳолатлар сифатида қараладиган шартномавий ноаниқлик, кимор ва судхўрлик кўринишларининг мавжудлиги эътироф этилади. Шу туфайли такафул операторининг фаолияти анъанавий суғуртага нисбатан мураккаб ҳисобланади. Ўзаро суғуртада тижоратга асосланган суғуртага хос бўлган учта хусусият йўқолади, яъни ўзаро суғуртанинг ўзига хос хусусияти бўлган суғурталанувчининг бир вақтнинг ўзida ҳам суғуртачи эканлиги, бу эса ушбу жамият фаолияти билан боғлиқ барча маълумотларнинг ва хусусан молиявий аҳволи, амалга оширилаётган бизнес-жараёнларнинг унга маълум эканлиги “ноаниқлик” хусусиятини йўқотади, ушбу хусусиятнинг йўқолиши ўз-ўзидан “ортиқча қизиқиш” (азарт) хусусиятининг ҳам йўқолишига олиб келади. Такафулнинг барча моделларида “Табарру” концепцияси иштирок этади. Табаррунинг маъноси эҳсон тушунчасини беради. Яъни такафул-оператор билан шартнома тузган ҳар бир суғурталанувчи ушбу жамиятга аъзо бўлганларнинг бирортаси билан бирор ҳодиса юз бериб, у ёрдамга муҳтож бўлиб қолганда албатта унга ўз маблағи билан ёрдам бериши зарур.

Ислом молияси ва шу жумладан такафул суғурта дунё мамлакатлари иқтисодиётига аста-секин кириб бормоқда. Мазкур хизмат турлари сўнгги йилларда мустақил ҳамдўстлик мамлакатлари иқтисодиётига ҳам кириб кела бошлади, ушбу ҳолат дастлаб Татаристонда ва ундан кейин Қозғистонда қузатишга бўлса, Ўзбекистонда бу борада 2003 йилда бошланган ҳаракат 2020 йилга келиб сезиларли даражада жонланди. Шу билан бирга, ушбу соҳани илмий жиҳатдан тадқиқ қилиш ва ўрганиш борасида ҳам ҳаракатлар бошланди. Хусусан, биз томонимиздан докторлик диссертациясининг мавзуси сифатида танлаб олинган “Ўзбекистонда ўзаро суғуртанинг методологик асосларини такомиллаштириш” деб номланган диссертация ишимизнинг тўртинчи бобидаги битта бўлими такафул суғуртани тадқиқ қилишга бағишлаганмиз.

Ўзбекистон ҳудудларида тижоратга асосланган суғуртанинг кириб келиши ушбу мамлакатда Россия чор империяси мустамакчилигининг бошланиши билан боғлиқ эди. Чор империясининг қулатилиши ва совет тузумининг ташкил этилиши ҳамда Ўзбекистоннинг мазкур тизимга қабул қилиниши ўзига хос давлат монополиясига асосланган суғурта тизимининг шаклланишига асос бўлди. Етмиш йил давом этган ушбу тизим Ўзбекистон мустақилликка эришгандан кейин ҳам ушбу мамлакатнинг ислом шариати аҳкомларидан бирмунча йироқда қолишига сабаб бўлди. Бу эса тижоратга асосланган суғуртага нисбатан мусулмон динига эътиқод қилувчи аҳолининг ушбу хизматга қизиқишининг паст даражада сақланиб қолишига сабаб бўлди. Фақат сўнгги йилларда мамлакатга ислом молиясининг кириб келиши ушбу соҳанинг қисми сифатида амал қилувчи такафул суғуртанинг пайдо бўлишига замин яратди.

Ўзбекистон ислом тараққиёт банкига 2003 йилда аъзоликка қабул қилинган бўлиб, Хусусий секторни ривожлантириш ислом корпорациясига 2004 йилда, Савдони молиялаштириш халқаро ислом корпорациясига ва Инвестициялар ва экспорт кредитларини суғурталаш ислом корпорациясига 2019 йилда аъзо бўлиб кирган. Ҳозирда ушбу ташкилотлар томонидан Ўзбекистонга 100 га яқин лойиҳа ва операциялар учун жами 2,4 млрд. доллар миқдоридаги маблағлар ажратилган.

2020 йилнинг сўнгги чорагида Ўзбекистон Ислом тараққиёт банки билан исломий суғурта – такафул суғурта бўйича ҳамкорликни йўлга қўйди ва “Apex insurance” МЧЖ суғурта компанияси такафул-

ойна ташкил қилган ҳолда ислом талабларига жавоб берувчи 8 турдаги сугурта маҳсулотларини таклиф этиб бошлади. Бунда “Арех insurance” МЧЖ сугурта компанияси тақафул-оператор сифатида тақафулнинг гибрид моделини танлади. Ушбу моделга кўра, тақафул-оператор комиссия ҳақи сифатида сугурта бадалларининг 35 фоизига ва шарият талабларига зид бўлмаган соҳаларга инвестиция қилинган маблағлардан олинган даромаднинг 30 фоизига эга бўлади. Маблағларнинг қолган қисми тақафул фондга йўналтирилади. Йил натижалари бўйича мазкур фонднинг ортган маблағлари аъзолар ўртасида тақсимланади. Ушбу фаолиятни икки йўналишда – умумий ва оила тақафули бўйича амалга ошириш учун “Ислом банки ва иқтисодиёт маркази” дан икки йўналишдаги шарият сертификатлари олинган. Ушбу сертификатларда “Белгиланган муассаса томонидан қўлланиладиган процедуралар шариятга мувофиқ топилганлиги билан тасдиқланган” деган сўзлар келтирилган. “APEX INSURANCE” МЧЖ сугурта компанияси тақафул оператори томонидан Тақафул хизматларини кўрсатиш бўйича Оммавий оферта – келишув ишлаб чиқилган бўлиб, бу потенциал сугурталанувчи-аъзолар учун расмий таклиф сифатида тақдим қилиш учун ишлаб чиқилган. Унда келишув предметининг барча шартлари алоҳида бўлимлар кўринишида келтирилган. Юқорида келтирилган 8 та сугурта маҳсулотларидан бири сифатида транспорт воситалари ихтиёрий ислом сугуртаси маҳсулоти ишлаб чиқилиб таклиф этилмоқда. Ушбу сугурта маҳсулоти бўйича сугурта шартномаси шартлари Ўзбекистондаги мавжуд қонунчиликлар талаблари асосида ишлаб чиқилган.

“APEX INSURANCE” МЧЖ сугурта компанияси томонидан тақафул сугурта хизматларини кўрсатиш тақафул-ойна ташкил этиш орқали йўлга қўйилган. Савол туғилади, Ўзбекистонда мавжуд қонунчилик алоҳида тақафул-компания ташкил этишга йўл берадими? Тақафул-сугуртани ўзаро сугуртанинг модификацияси эканлигини ҳамда ўзаро сугурта тўғрисида фуқаролик кодексидagi мавжуд моддага ўзгартириш киритилганлигини ва янги тахрирдаги фуқаролик кодекси яқинда кучга киришини эътиборга олганда бу борада муаммо бўлмайди. Амалдаги фуқаролик кодексининг 960-моддасига кўра ўзаро сугуртани фақат мулккий ва жавобгарлик сугуртаси бўйича амалга ошириш мумкин. Бундай ҳолатда оилавий тақафулни амалга оширишнинг имкони бўлмаган бўлар эди. Янги тахрирдаги фуқаролик кодексига кўра ўзаро сугуртани шахсий сугурта турлари бўйича ҳам амалга ошириш мумкин.

Ташкил этилган тақафул-ойна томонидан таклиф этилаётган сугурта маҳсулотларига талаб ҳозирча сезиларли даражада эмас. Назаримизда “APEX INSURANCE” МЧЖ сугурта компанияси томонидан таклиф этилаётган ислом сугуртаси хизматларини кўрсатиш бўйича Ўзбекистон мусулмонлари диний идораси билан расмий ҳамкорлиқнинг йўлга қўйилмаганлиги ва юқорида келтирилган, тақафул сугуртани амалга оширишга руҳсат берувчи сертификатнинг диний идора томонидан эмас, балки мамлакатимиз фуқаролари учун нотаниш бўлган чет эл идораси томонидан берилганлиги ушбу хизматга нисбатан қизиқишни пасайтирган бўлиши эҳтимолдан холи эмас. Аммо шуни ҳам таъкидлаш керак, ушбу хизмат янги бўлганлиги ва кўпчилиқнинг бу тўғрида етарли маълумотга эга эмаслиги ҳам бунга сабаб бўлмоқда. Шуни эътиборга

олган ҳолда мазкур янги хизмат турини рекламалар ва бошқа ахборот воситалари орқали эълон қилиб бориш зарур деб ҳисоблаймиз.

Натижалар интерпретацияси (Discussion/Обсуждение). Ушбу тадқиқотни амалга ошириш давомида қуйидаги саволлар пайдо бўлди ва уларга қуйидагича жавоблар шаклланди: тақафулнинг мураккаблиги унинг ривожланишига тўсиқ бўладими? Тақафул тижорат сугуртасининг муқобилими? Тақафул сугуртанинг алоҳида шаклими ёки ўзаро сугуртанинг модификацияси? Тақафул – сугурта хизматларини кўрсатишда бир вақтнинг ўзида сугурта соҳасидаги умумий қонунчиликка ҳамда шарият нормаларига риоя қилиш бирмунча мураккабликни келтириб чиқарсада унинг ривожланишига тўсиқ бўлмайди ва аксинча кишиларда ушбу сугуртага ишончни ошириши натижасида унинг оммавийлашувига олиб келади.

Юқорида амалга оширилган таҳлиллardan келиб чиққан ҳолда хулоса қилиш мумкинки, тақафул сугурта тижоратга асосланган анъанавий сугуртанинг муқобили эмас ва унинг биринчи мақсади аъзоларга моддий ёрдам кўрсатишдан иборат ва шу билан бирга ушбу мақсадни амалга оширишда шарият қоидаларига амал қилинади.

Тақафул-сугурта пайдо бўлишидан олдин ислом ҳуқуқшуносларининг хулосасига кўра, ўзаро сугуртанинг шарият талабларига мос келиши эътироф этилганлиги ва кейинчалик тақафул-сугуртани ишлаб чиқишда ўзаро сугурта асос бўлганлигини эътиборга олган ҳолда, тақафул-сугуртани ўзаро сугуртанинг модификацияси дейишга барча асослар бор.

Мақола бўйича хулоса ва таклифлар (Conclusions/Заключения). Тақафул-сугурта ислом оламида пайдо бўлган биринчи сугурта шакли бўлиб, ушбу сугурта шакли ўзаро сугуртанинг модификацияси сифатида шаклланди. Ушбу сугурта тижоратга асосланган анъанавий сугуртадан фарқ қилувчи, яъни тижорат сугуртасида мавжуд бўлган ва ислом қоидаларига зид бўлган ғарар, майсир ва риба ҳолатларидан холи ва шу билан бирга бош мақсади фойда олиш эмас, балки ўз аъзолари моддий жиҳатдан қийин аҳволга тушганда ёрдам кўрсатишга қаратилган сугурта шакли ҳисобланади. Бугунги кунда қирққа яқин мусулмон мамлакатларида алоҳида тақафул-компаниялар ҳамда Америка ва Европанинг кўплаб мамлакатларида тақафул-ойналарнинг фаолият кўрсатаётганлиги, улар томонидан кўрсатилаётган тақафул-сугурта хизматлари ҳажмининг юқори даражада ортиб бораётганлиги ушбу сугуртанинг келажакда етакчи сугурта шакли сифатида амал қилишига шубҳа қолдирмайди.

Ўзбекистонга тақафул-сугурта нисбатан кеч кириб келган бўлсада, ушбу сугуртанинг мамлакатда тез оммалашувига шарт-шароитлар етарли. Мамлакатда ўзаро сугуртанинг шаклланиб бошлаганлиги ва унинг ҳуқуқий таъминотидаги ўзгаришлар (фуқаролик кодексига киритилган ўзгаришлар ва ўзаро сугурта тўғрисидаги қонун лойиҳасининг ишлаб чиқилганлиги) ўзаро сугуртанинг модификацияси сифатидаги тақафул-сугуртага ҳам тегишли эканлигини билдиради ва қонунчиликдаги ушбу ўзгаришлар тақафул-сугуртанинг Ўзбекистонда тез оммавийлашувига шароит яратади.

Reference:

1. Afzal-ur-Raxman. Banking and Insurance (Economic doctrines of Islam). London. 1979. Vol. IV. P. 32.
2. Тақафул: динамик бозорда ўсиш имкониятлари. Pricewaterhouse Coopers компаниясининг таҳлилий материали. Электрон ресурс. Кириш йўли: http://www.pwc.com/en_GX/gx/financial_services/pdf/pwc_takaful.pdf
3. Mohd. Ma'sum Billah. Islamic Insurance: Its Origins and Development // Arab Law Quarterly. 1998 №13 (4). P. 386-422
4. Syed Khalid Rashid. Takaful Financed by Zakah Funds For Muslim Social Secyity: With Special Reference to Malaysia // Journal ob objective studies. 1998 Vol. 10, №1. P. 102-115
5. Юсуф Кардави. Дозволенное и запрещенное в исламе: пер. с араб. М.Саяхетдинова. М., 2005. С. 260-261.
6. “Ўзбекистон Республикасида ислом молиясини ривожлантириш истикболлари” мавзусидаги халқаро конференция материаллари. Тошкент - 2021 й. 3-март
7. Адамчук Н.Г. Современные тенденции развития страхования в мусульманских странах// Страхование дело, М.: 2015 г. Август.
8. Syed Ahmed Salman. Contemporary Issues in Takaful (Islamic Insurance). Asian Social Science 10 (22) Project: The perception of stakeholders Towards the Viability of Takaful in India. Lincoln University Collage, Malaysia. October 2014.
9. Беккин Р.И. Страхование в мусулманском праве: теория и практика. Москва, Анкил, 2001.
10. http://www.islamic-world.net/economics/takaful_intro.htm
11. http://www.insuranceinfo.com.my/choose_your_takaful/protect_possessions/motor_takaful.php?intPreFI.ang ID=1&
12. Скакун С.Г. пп.3.3 “Взаимное страхование и исламская экономика” Турбина К.Е., Дадьков В.Н.
13. Исламий молия хизматлари Кенгазининг Барқарорлик тўғрисидаги ҳисоботи. Кириш йўли: <https://www.ifsb.org>
14. Engku Rabian Adawiah Engku Ali, Hassan Skott P.Odierno, Essential Guide to Takaful (Islamic Insurance). //CERT Publication Sdn. Bhd. – Kuala Lumpur, Malaysia.2008.
15. Под ред. Саймона Арчера, Р.А.Абдель Карима и ФюНиемхауса. Тақафул. Исламское страхование. Концепция и вопросы нормативно-правового регулирования. Перевод с англ. М.В.Панасюк и др. г.Казань 2012.

-
16. Скакун С.Г. Взаимное страхование в системе современного мирового страхового хозяйства. Автореферат диссертации на соискание научной степени к.э.н. М.: 2009, с.14
 17. Кўлдошев Қ.М. Ўзбекистонда ўзаро сугурталашнинг методологик асосларини такомиллаштириш. Монография. Т.: Иқтисодиёт 2021.